

پیوند معنایی سوره‌های قرآن

سید عباس صالحی

پیوستگی آیات قرآن، موضوع پر دامنه، جذاب و سرشار از فواید و بهره‌های قرآن‌پژوهی است که از دیرباز مفسران و قرآن‌پژوهان را به خود معطوف داشته و در «علوم قرآن»، دانشی به نام «دانش تناسب» را پدید آورده است. پیوند آیات قرآنی، موضوعات و قلمروهای گوناگونی را در بر می‌گیرد و از جمله:

1. پیوند در هدف: آیات قرآن به منظور «هدایت انسان» نازل شده‌اند و به تعبیر قرآن: (قَدْ جَاءَكُمْ مِنَ اللَّهِ نُورٌ وَكِتَابٌ مُبِينٌ * يَهْدِي بِهِ اللَّهُ مَنِ اتَّبَعَ رِضْوَانَهُ سُبُلَ السَّلَامِ وَيُخْرِجُهُم مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ بِإِذْنِهِ وَيَهْدِيهِمْ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ) (مائده / 16-15)
2. پیوند معنایی: آیات قرآن در یک شبکه معنایی قرار می‌گیرند. از این رو، در تبیین و تفسیر یکدیگر همیار و همراه می‌شوند. روش تفسیر قرآن به قرآن، بر این تلقی شبکه‌ای از آیات وحی متکی است.
3. پیوند آیات نازل در یک زمان: قرآن کریم، نزول تدریجی داشته است. آیاتی که با یکدیگر نازل شده‌اند، به لحاظ معنایی ارتباطی دقیق و عمیق دارند. آیاتی که با هم نازل شده‌اند، ممکن است قطعات یک سوره یا حتی تمام یک سوره باشند.
4. پیوند آیات مجاور: سیاق، از ابزارهای شناخته شده تفسیری است. کاربرد سیاق، مبتنی بر پیوند معنایی آیات همجوار است.
5. پیوند سوره‌های قرآن: آیا سوره متأخر با سوره متقدم، ارتباط خاص معنایی دارد؟ این نکته مورد سخن و گفت و گوی مفسران است. برخی از مفسران و قرآن‌پژوهان همچون سیوطی¹، طبرسی²، و ... آن را پذیرا شده‌اند و بسیاری دیگر، آن را مورد پذیرش قرار نداده‌اند.
6. پیوند آیات یک سوره: این نکته که آیا آیات یک سوره، در انسجام و پیوست ویژه معنایی قرار دارند، از مباحث اساسی است که در دهه‌های اخیر مورد توجه

ویژه قرار گرفته و رویکردهای تفسیری و نگاه‌های مستقل بر این مبنای تألیف و نشر یافته است.

تناسب آیات سوره

در پیوستگی یا ناپیوستگی آیات یک سوره، چند نظریه وجود دارد:
دیدگاه اول: تنها آیاتی که نزول همزمان دارند، تناسب و ارتباط دارند. برابر این دیدگاه، اگر سوره‌ای در پنج مرحله نازل شده، باید پنج ارتباط متفاوت داشته باشد. همچنین ممکن است در یک سوره، یک آیه به تنهایی نازل شده باشد و در نتیجه نه با آیات قبل و نه با آیات بعد ارتباطی نیابد.³

دیدگاه دوم: هر سوره، به اعتبار موضوعات متفرقه، تقسیم‌بندی و فصل‌گذاری می‌شود. برابر این دیدگاه موضوعات کلان هر سوره، فصول آن را تعریف می‌کند. تفسیر نمونه از تفاسیری است که این دیدگاه را می‌پذیرد و در ابتدای هر سوره، محتوای آن را به چند بخش تقسیم می‌کند و در هر بخش، عنوان کلی و آیات مربوطه را می‌نویسد.

دیدگاه سوم: هر سوره، از «وحدت در عین کثرت» برخوردار است. اینکه رشته‌ای واحد، آیات متفرق را در مجموعه‌ای منسجم و غیر پراکنده قرار می‌دهد. تبیین موضع و موضوع نظریه وحدت موضوعی سوره‌های قرآن، نیازمند یادآورد نکات زیر است:

1. وحدت موضوعی در برخی از سوره‌های قرآن مورد تردید و انکار نیست. در برخی از سوره‌های کوتاه یا سوره‌هایی که یکباره نزول یافته‌اند، موضوع واحد در آیات سوره، ظاهراً مورد توافق است.

2. مدافعان نظریه، از «جامع واحد» در «آیات سوره» سخن می‌گویند. تعبیرات از این قدر جامع، متفاوت است. گاه از آن با عنوان «موضوع»⁴ و گاه با عنوان «جان و روح سوره»⁵ و گاه با عنوان «مقصد» یا «غرض» یا «اهداف»⁶ و ... تعبیر شده است. این تعبیر، علی‌رغم پاره‌ای از تفاوت‌های دقیق، می‌تواند ناظر به یک نکته باشد. اینکه آیات متفرق و موضوعات پراکنده، با رشته‌ای به یکدیگر متصل می‌شوند.

3. رونق نظریه وحدت موضوعی سوره به سده اخیر باز می‌گردد. در میان پیشینیان، «بقاعی» (م 885 ق) در کتاب «نظم الدرر فی تناسب الآیات و السور» از مفسرانی است که ارتباط آیات را از منظر موضوع و غرض واحد سوره بررسی می‌کند.

در سده معاصر، مفسران و قرآن‌پژوهان متعدد این دیدگاه را پذیرفته‌اند، نامورانی را در این مجموعه می‌توان نام برد:

شیخ محمد عبده،⁷ رشید رضا،⁸ محمد مصطفی المراغی،⁹ صابونی،¹⁰ سیدقطب،¹¹ عزت دروزه،¹² سعید حوی،¹³ ثنوی،¹⁴ حمیدالدین فراحی،¹⁵ امین احسن اصلاحی،¹⁶ علامه طباطبایی،¹⁷ و ...

همچنین در میان قرآن‌پژوهان و نویسندگان علوم قرآنی، آثار مستقل در این زمینه نگاشته شده و یا در فصولی مستقل، به این موضوع پرداخته‌اند. نگاشته‌هایی همچون التمهید فی علوم القرآن،¹⁸ اهداف کلّ سوره و مقاصدها،¹⁹ چهره پیوسته قرآن،²⁰ نظم قرآن،²¹ ساختار هندسی سوره‌های قرآن²² و ...

ره‌آورد نظریه

دیدگاه پیوستگی موضوعی سوره‌های قرآن، نتایج و پیامدهای مهمی را در حیطه قرآن‌پژوهی در پیوست داشته و دارد. به گوشه‌هایی از مهم‌ترین دستاوردهای این نگرش، اشاراتی کوتاه خواهیم داشت:

1. فلسفه چینش آیات در سوره: یکی از پرسش‌های مهم در علوم قرآن، چگونگی تدوین قرآن و تفاوت ترتیب فعلی قرآن با ترتیب زمانی نزول آیات است. اینکه آیات به ترتیب تاریخی نزول گرد نیامده‌اند، آیات مکی در کنار یکدیگر و آیات مدنی در مجموعه‌ای متمایز قرار نگرفته‌اند، فاصله زمانی نزول در آیات کنار هم رعایت نشده‌اند و آیات ناسخ در سوره‌های مؤخر از آیات منسوخ ذکر نگردیده‌اند و ...

برای این پرسش، نظریه وحدت موضوعی سوره‌های قرآن، پاسخی معقول ارائه می‌کند. اینکه چینش آیات در کنار یکدیگر، با توجه به «موضوع هر سوره» بوده و

نظم آیات در یک سوره، بر اساس گونه پرداخت به آن موضوع اتفاق افتاده است. با این نگرش، منطقی می‌نماید که آیات مکی در سوره‌های مدنی و یا بالعکس آمده باشند. چه اینکه موضوع واحد، آیات نازل در فاصله زمانی متفاوت را در کنار یکدیگر قرار داده است.

2. حکمت تعداد آیات در سوره: تعداد آیات سوره‌های قرآن، یکسان نیست.

از سوره کوثر (با 4 آیه) تا سوره بقره (با 287 آیه). ناهمسانی آیات سوره، پرسش دیگری است که در مباحث علوم قرآنی مورد توجه قرآن‌پژوهان بوده است. به نظر می‌رسد که نظریه وحدت موضوعی سوره‌های قرآن، می‌تواند پاسخی معقول و پذیرفتنی به علل ناهمسانی تعداد آیات سوره باشد. چه اینکه بر شالوده بلاغت قرآنی، موضوعات سوره اقتضانات گوناگون داشته‌اند. در برخی از سوره‌ها، موضوع با آیات معدود و محدود، پردازش‌پذیر بوده است و در برخی از سوره‌های دیگر، گستره موضوع چنان بوده که با ده‌ها و صدها آیه، شاخ و بر خود را نمایانده است.

3. نقد مستشرقان و شبهه‌سازان: پراکنده‌نمایی قرآن، دستاویزی برای

شبهه‌سازان - و از جمله گروهی از مستشرقان - شده است که بیان قرآنی را با اجمال و ابهام توصیف سازند. با تعبیراتی همچون: فاقد تجانس، انسجام، نظم معنایی درونی و یا بدون طرح و نقشه در درون یک سوره و در کلیت قرآن و ... از قرآن یاد کنند. این نگاه، طبعاً وجوه اعجاز بیانی قرآن را مورد پرسش قرار داده و این وجه بنیادین از کلام وحی را با چالش اساسی مواجه می‌سازد.²³

نظریه وحدت موضوعی سوره‌های قرآن - و تلاش مفسرانی که به این دیدگاه تعلق دارند - پاسخی مبنایی به این پرسش و شبهه است. این نکته که هر سوره، موضوع واحد و مشخصی داشته و آیات در آن محور قرار دارند، آیات و سوره‌های قرآن را به مرواریدهای گرانباری ترسیم می‌کند که گرچه ممکن است رشته و بند ظریف به دیدگان نیاید، اما دُرهای شاهوار را در یک کنار گرد آورده است.

4. تقویت نگرش کل‌گرایانه در تفسیر: یکی از نقدهای جدی بر غالب

تفسیرهای قرآنی، حاکمیت نگرش تجزیه‌گرایانه تفسیری است. عموم تفاسیر مدون، به مباحث مرتبط به یک آیه (یا چند آیه که همگرایی مضمونی دارند و در

کنار یکدیگر قرار گرفته‌اند) می‌پردازند و بر اساس رویکرد، دانش، سلیقه و ... به برداشت‌هایی تربیتی، فقهی، ادبی و ... از آیه و یا آیات موردنظر دست می‌یابند. نگرش تجزیه‌گرایانه به آیات قرآن، آسیب‌های جدی در «فهم ناب قرآنی» داشته و نگرش‌های فرقه‌ای، تأویلی و ... به تفسیر قرآن، از این شیوه متأثر گردیده است. در قرن اخیر، رویکرد اصلاحی، که با بازگشت به قرآن و نوفهمی قرآنی همراه بوده، به نگاه کل‌گرایانه در فهم قرآن تأکید می‌ورزد و آن را مقدمه‌ای بر فهم تازه از قرآن می‌شناسد. در این نگاه، چند روش قرآن‌پژوهی مورد تأکید یا تأسیس قرار گرفته است: روش تفسیر قرآن به قرآن، رویکرد سیستمی به قرآن و نظریه وحدت موضوعی سوره‌های قرآن.

دکتر شحاته در منهج تفسیری امام محمد عبده می‌نویسد:

«یکی از اصول نه گانه عبده در روش تفسیر که بر آن تکیه داشت، وحدت موضوعی سوره‌هاست.»²⁴ پس از عبده، در میان مفسران نامور - که به وحدت موضوعی سوره‌های قرآن معتقد بودند - نام آشنایانی از جریان اصلاح فکر دینی را می‌توان مشاهده کرد: رشید رضا، محمد مصطفی المراغی، شلتوت، سید قطب، حمید الدین فراچی، امین احسن اصلاحی و علامه طباطبایی.

نام‌های شاخص فوق، نشان می‌دهد که چگونه نگرش اصلاحی تفسیری - اجتماعی، به منظور تقویت نگاه کل‌گرایانه در تفسیر - و فاصله‌یابی از چارچوب محدود نگاه تجزیه‌ای - به نظریه وحدت موضوعی سوره‌های قرآن دل‌بستگی نشان داده است.

5. کارکردهای تفسیری: با پذیرش وحدت موضوعی سوره‌های قرآن، در فرض دستیابی به موضوع و مقصد سوره، کلید زرین در اختیار قرار می‌گیرد که کاربردهای گوناگون را در قلمروی تفسیر آیات یک سوره می‌تواند داشته باشد. از جمله:

- ایجاد شبکه معنایی در آیات به ظاهر متفرق یک سوره. این نکته، که روشن‌ترین کاربرد تفسیری نظریه است، هم در ساحت ترجمه قرآن (در گونه‌های مختلف آن) و هم در ساحت تفسیر، تحولی روشن می‌تواند ایجاد کند.

- تعیین پاره‌ای از احتمالات تفسیری و رفع اختلافات برداشت‌ها با ارجاع به موضوع و مقصد سوره.

- نقد برخی از روایات تفسیری در پرتوی موضوع سوره.

- ارزیابی اسباب نزول آیات با توجه به موضوع سوره.

و نکات دیگری که در صورت باروری بهتر نظریه، می‌توان به ثمرات آن دست یافت و از آن خوشه چینی داشت.

پیش فرض‌های نظری

نظریه وحدت موضوعی سوره‌های قرآن بر مبانی و پیش فرض‌هایی استوار است. برخی از این نکات تصریح شده‌اند و برخی دیگر در ادبیات و تبیین نظریه، خود را نمایانده‌اند. از جمله می‌توان به نکته‌های زیر اشاره داشت:

الف) توقیفی بودن آیات سوره: بیان، استدلال‌ها، نتایج و پیامدهایی که در نظریه وحدت موضوعی دیده می‌شود، مبتنی بر پذیرش این نکته اساسی است که آیات یک سوره، هم در اصل حضور و هم در ترتیب حضور در یک سوره، به اشاره وحی صورت گرفته و تابع جهد و اجتهاد بشری نبوده است.

همان گونه که قرآن‌پژوهان می‌دانند، در گستره توقیفی بودن مصاحف موجود، آراء متنوعی وجود دارد. برخی این دامنه را چنان گسترده می‌دانند که حتی رسم الخط کلمات قرآن را نیز مشمول آن می‌دانند. برخی دیگر ترتیب سور و آیات را به ترتیب موجود مصاحف توقیفی می‌دانند و جمعی دایره توقیفی بودن را در سوره‌ها (تعداد و ترتیب آیات) مسلم می‌دانند، اما ترتیب سور را غیرتوقیفی می‌شمرند و ...

مدافعان نظریه وحدت موضوعی سوره‌ها، این نکته را مسلم می‌انگارند که تعداد و ترتیب آیات یک سوره توقیفی است و می‌توان بر آن ادله عقلی، نقلی اقامه کرد. به نوشته یکی از ایشان: «توقیفی بودن ترتیب آیه‌ها و سوره‌ها، یکی از مبانی، بلکه اصل و اساس اعتقاد به پیوستگی قرآن است.»²⁵

به نظر می‌رسد که این اصل مبنایی، هنوز می‌تواند مباحث درخور نظری را در پی داشته باشد. چه اینکه، ادله مستند، هنوز گفت و گوهایی را بر می‌تابد. به عنوان نمونه تمسک به آیاتی همچون (إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ) (حجر/9) شاید بیش از حفظ اصل آیه را به اثبات نرساند (و اینکه از آیه استفاده شود که هر آیه جایگاه خاص داشته است، دور ظاهر است). همچنین آیاتی همچون: (إِنَّ عَلَيْنَا جَمْعَهُ وَقُرْآنَهُ) (قیامه/17) و ...

ب) ناسازگاری بلاغت با پراکندگی: مدافعان نظریه پیوستگی موضوعی سوره‌ها، گویا باورمندند که موضوعات متفرق، غیرمنسجم و پراکنده با اصول بلاغت زبانی ناسازگار است.

یکی از مدافعان نظریه، ابراز می‌دارد:

«یکی از مبانی بحث، این است که آیا پیوستگی، یک ضرورت برای کتاب آسمانی است، آیا جسته جسته بودن و تنوع موضوعات در یک سوره به معنای ناهمخوانی و از هم گسیختگی غیرقابل قبول است؟»²⁶

این مبنا نیز همچون مبنای پیشین، نیازمند تأملات وسیع‌تر و عمیق‌تر در دو ساحت است:

اولاً: آیا بلاغت با پراکندگی موضوعات ناهمساز است؟

همان گونه که می‌دانیم، سبک‌های ادبی که بر جریان سیال ذهن و تداعی معانی استوارند، رمان‌ها و مکتوبات آشفته نما را ارائه می‌کنند، اما ضمن مقبولیت در پاره‌ای از مخاطبان، ناسازگار با بلاغت و فصاحت تلقی نشده‌اند.

ثانیاً: آیا زبان قرآنی با سبک زبان بشری هماهنگ است؟!

این پرسش بدان معناست که آیا نمی‌توان ماده و صورت کلام وحی را چنان دانست که به رغم آشفته‌نمایی، خلاف بلاغت به نظر نمی‌رسد. نکته‌ای که اگر در کلام انسانی اتفاق می‌افتاد، خلاف بلاغت بود؟!

ثالثاً: آیا بلاغت از اصول قطعی و جاودانه‌ای تبعیت می‌کند؟ آیا می‌توان ذوق شناسی کلاسیک را معیار سنجش دائمی و ابدی قرار داد؟

این پرسش‌ها و سؤالات مشابه، می‌تواند مبنای زیرساخت نظریه را با چالش‌هایی مواجه کند.

موانع فرا راه

نظریه وحدت موضوعی سوره‌های قرآن - علی‌رغم ره‌آوردهای مثبت که از آن یاد شد - با چند مسئله اساسی مواجه است:

الف) شفاف سازی نظریه: نظریه در وجوه سلبی خود شفافیت لازم را دارد. اینکه آیات یک سوره، گرچه زمان نزول متفاوت دارند ولی موضوعات پراکنده را دنبال نمی‌کنند، اما در حیطه ایجابی، دیدگاه‌ها و رویکردها هنوز شفافیت و وضوح لازم را پیدا نکرده‌اند. پرسش‌های زیر، بخشی از سؤالات اساسی است که به نظر می‌رسد تأمل لازم درباره آن دیده نمی‌شود و گاه رویکردهای متفاوت را از معتقدان به نظریه وحدت می‌توان دید:

- آیا یک سوره می‌تواند به دو موضوع، مثلاً توحید و نبوت بپردازد یا حتماً باید تک موضوع باشد؟

- دایره تعریف از «موضوع واحد» چیست؟ به عنوان نمونه آیا «ربوبیت» و «حکمت» خداوند، دو موضوع است یا یک موضوع؟

- آیا هر سوره، بایستی به موضوعی متفاوت و متمایز از موضوع سوره دیگر بپردازد؟ یا می‌توان پذیرفت که دو یا چند سوره به موضوع واحد پرداخته باشند؟ پرسش‌های فوق - و سؤالات دیگر - به واسطه عدم شفافیت نظریه، پدید می‌آید و عملاً مفسران و قرآن‌پژوهان معتقد به نظریه وحدت را، گرفتار ابهام، تناقض و یا تعارض می‌کند.

ب) مدلل سازی: باورمندان به نظریه وحدت موضوعی سوره‌های قرآن، دلایل و قرائنی برای اثبات دیدگاه خود آورده‌اند. اساسی‌ترین دلیل مدافعان، توقیفی بودن ترتیب آیات قرآن است. اقتضای حکمت خداوند و نیز بلاغت قرآن از نکات دیگری است که مطرح کرده‌اند (تفصیل این استدلال‌ها را در مقالات همین شماره نشریه ملاحظه می‌کنید و نیز ر.ک: ش 55 - 54، ص 206 به بعد).

این ادله و غالب ادله دیگر که در کتاب‌ها و مقالات آمده است، عمدتاً با این پرسش اساسی مواجه است که اگر وجه محتمل و معقول جایگزین شود، بنیاد دلیل بر باد خواهد بود. به عبارتی اگر مخالفان نظریه بتوانند احتمال معقولی را برای ترتیب فعلی آیات سوره‌های قرآن اقامه کنند، بدون آنکه به وحدت موضوعی متوسل شوند، دلیل مخدوش و باطل خواهد شد. عین این سخن درباره اقتضای بلاغت و یا حکمت نیز مطرح است. حال از آنجا که همواره طرح چنین احتمالات موجه، ممکن و متصور است، عمده دلایل طرفداران نظریه، از بی‌ثباتی و تعلیق مزمن رنج می‌برد.

کوتاه سخن آنکه به نظر می‌رسد که طرفداران نظریه، اولاً بایستی در ذکر دلایل، به تفکیک شواهد از دلایل بپردازند. ثانیاً دلایل تنجیزی را از دلایل تعلیقی تفکیک سازند و ثالثاً در استحکام و اتقان دلایل تنجیزی بکوشند.

ج) فرایند کشف: با فرض پذیرش نظریه وحدت موضوعی سوره‌های قرآن، اصلی‌ترین پرسش آن است که چگونه می‌توان به آن «موضوع واحد» دست یافت؟ طرفداران نظریه، راه‌های گوناگونی را برای کشف موضوع سوره بیان داشته‌اند. از جمله: سیاق سوره، اسم سوره، آیات آغازین سوره، آیات پایانی سوره، فضای نزول، شأن نزول، مکی- مدنی بودن سوره، واژه‌های کلیدی و پرکاربرد در سوره و ...

در ارتباط با روش‌های فوق، چند تأمل جدی وجود دارد:

اولاً: صحت و درستی برخی از عناصر می‌تواند مورد بازبینی و دقت قرار گیرد. به عنوان نمونه در مورد نام سوره، با توجه به چند و چون‌هایی که در تاریخ نام‌گذاری سور قرآنی است، و همچنین در مورد آیات آغازین و پایانی سوره‌ها. ثانیاً: در فرض تعارض مفاد این عناصر با یکدیگر چه باید کرد؟ به عنوان نمونه اگر مفاد آیه آغازین و آیه پایانی دو موضوع را مطرح می‌کردند؟ یا مفاد واژه‌های پرکاربرد با شأن نزول و یا سیاق سازگاری نداشت و ... به عبارتی دیگر: در شرایطی که عناصر یاد شده، مفادهای متفاوت یا متناقض را در کشف موضوع سوره تولید می‌کنند، راه علاج و مرجع رفع ابهام یا تعارض چیست؟

ثالثاً: مقولاتی همچون «سیاق»، که اتفاقاً از عناصر مهم و مورد ارجاع موافقان نظریه است، هنوز از شفافیت لازم کاربردی برخوردار نیست. این نکته، به ویژه در سوره‌های طولانی‌تر که با موضوعات پراکنده‌تر مواجهند، بیشتر خود را می‌نمایاند.

(د) اختلافات مفسران: نکته دیگر، که در چالش‌های فرا روی نظریه وحدت موضوعی سوره‌های قرآن دیده می‌شود، دیدگاه‌های متفاوت و گاه متعارض طرفداران نظریه وحدت در ارائه موضوع یک سوره است.

به عنوان نمونه، در تعریف و تبیین موضوع و غرض سوره «ملک» (سوره 67) انظار و آراء زیر ابراز شده است:

1. ربوبیت عامه الهی (المیزان)
2. مالکیت و حاکمیت مطلق الهی (فی ظلال القرآن)
3. مبانی توحیدی اعم از ربوبیت و مالکیت (من وحی القرآن، تفسیر الفرید، تفسیر البصائر)
4. پرورش حالت خشیت از خدا و خضوع در برابر او (من هدی القرآن، نظم الدرر فی تناسب الآیات و السور)
5. بیان راه سعادت و نیکبختی (صفوة العرفان)
6. بیان تعالیم اسلامی و غفلت زدایی از مردم (تفهیم القرآن) ²⁷

تنوع آراء نشانگر آن است که نظریه وحدت موضوعی سوره‌های قرآن، هنوز نتوانسته است با معیارهای مفهوم، منطقی و مورد وفاق نسبی به کشف موضوع سور پردازد. گرچه همان گونه که برخی از مدافعان نظریه ابراز داشته‌اند، عدم سابقه جدی نظریه در این نکته تأثیر اساسی داشته است. اما در مجموع، فاصله جدی نظریه با کاربرد را نشان می‌دهد.

(ه) مدل سازی: نظریات با مدل‌های عملیاتی، کاربردی می‌شوند. نظریه وحدت موضوعی سوره‌ها، نیازمند چگونگی مدل‌هایی است، و الا در سطح توصیه‌هایی کلان متوقف می‌ماند. برخی از مدافعان نظریه، تلاش کرده‌اند که مدل‌هایی ارائه کنند و یا نظریاتی را که از آن بتوان مدل در آورد، تبیین نمایند.

به عنوان نمونه، با تأکید بر بسامد واژگان در کشف موضوع سوره، اظهار داشته‌اند:

«موقعیت کلمات و کمیت آماری آنها در سوره و نسبت آن با کل قرآن می‌تواند مبنایی برای شناخت بهتر پیام‌های سوره گردد. فرضاً اگر حجم یک سوره 5% کل قرآن باشد، به طور طبیعی باید از هر واژه‌ای به همان نسبت در سوره به کار رفته باشد، اما اگر این نسبت مثلاً تبدیل به 50% (10 برابر) شده باشد، نشان می‌دهد تأکید و تمرکز سوره روی واژه مورد نظر زیاد است و می‌توان آن را به عنوان ملاک و معیاری مورد بررسی قرار داد. به عنوان مثال در سوره نساء کلمات وصیت، ولد، یتامی، منافقین، سیبل و ... بیش از سایر سوره‌های قرآن به کار رفته است، از اینجا پی می‌بریم که این سوره روی خانواده و ارحام مردم‌شناسی و راهیابی بیشتر توجه دارد.»²⁸

همان گونه که می‌نگرید، شیوه فوق تلاشی برای مدل‌سازی عملیاتی از فرایند کشف موضوع در سوره‌های قرآنی است.

مدل یاد شده - که بر بسامد واژه و میزان نسبت آن با دیگر سور است - با چند پرسش اصلی مواجه است. نکته نخست آنکه اگر چند واژه و بسامدشان افزون شده بود، مانند آنچه در سوره نساء یادآور شدند، آیا در آن سوره‌ها به تعدد اغراض و موضوعات می‌رسیم؟ یا در این صورت مخالف با بنیاد نظریه خواهد بود. نکته دیگر آنکه در این مدل، واژه‌های همگرای مفهومی در کنار یکدیگر قرار گرفته‌اند (ولد، یتامی، وصیت ...). حال دایره‌های همگرایی در این مدل چیست؟

یکی دیگر از مدافعان نظریه، با تأکید بر عنصر سیاق، مراحل زیر را پیشنهاد می‌کند:

1. بر اساس معنای صریح آیات، عنوانی را برای آنان برمی‌گزینیم.
2. از مجموع عناوین چند آیه، عنوان کلی‌تر تنظیم می‌کنیم.
3. عناوین کلی را در چند محور فرعی دسته‌بندی نموده و آنها را تحت عنوان فصل‌های سوره مشخص می‌کنیم.

4. حد جامع و قدر مشترک فصل‌ها را با کمک سایر ابزارهای کشف هدف، به دست آورده و به عنوان غرض اصلی سوره معرفی می‌کنیم.

5. عناوین آیات، عناوین محورهای کلی و فصل‌های سوره را در یک نظم منطقی به هدف اصلی مرتبط نموده و نمودار محتوایی سوره را ترسیم می‌کنیم.²⁹

مدل‌سازی فوق، همچون نمونه پیشین، با پرسش‌ها و اشکالاتی همراه است. نخست آنکه در انتخاب عنوان برای یک آیه، و عنوان کلی‌تر برای چند آیه، با چه تزاروس و اصطلاحنامه‌ای (که معارف وحی را پوشش دهد) حرکت می‌کنیم؟ آیا فهم و سلايق در انتخاب عناوین مطرحند یا ملاک‌های مورد وفاق نسبی وجود دارند؟

نکته مهم دیگر در دستیابی به قدر مشترک فصل‌هاست. در این مدل‌سازی، همچنان این نکته اساسی مبهم و مغفول می‌ماند که چگونه می‌توان از عناوین فرعی (که تعبیر فصل‌های سوره را پیدا کرده‌اند) به محور کلی دست یافت! موارد فوق و ابهامات مطرح شده نشان می‌دهد که هنوز نظریه وحدت موضوعی، با مدل‌سازی کاربردی فاصله‌ای اساسی دارد.

***

مطالب فوق، به معنای חדشه و یا کاستن از اهمیت نظریه وحدت موضوعی سوره‌های قرآن نبوده و نیست، بلکه بدان معناست که این نظریه مهم و اثرگذار، هنوز می‌تواند مورد گفت‌وگوهای دقیق‌تر قرار گیرد و انظار قرآن‌پژوهان را به خود متوجه سازد.

بازگشایی این موضوع می‌تواند از یک سو اهمیت بحث را بار دیگر بازنمایی کند و از سوی دیگر با نقد و ایرادهای متقابل، مبانی و آثار و نتایج دیدگاه را با مذاقه جدی‌تر مواجه سازد.

پی‌نوشت‌ها

- 1- سیوطی، رساله‌ای دارد به نام *تناسق الدرر فی تناسب السور* و در آن به مناسبات سوره‌ها با یکدیگر می‌پردازد.
- 2- امین الاسلام طبرسی در *مجمع البیان*، به ارتباط و تناسب میان سوره‌ها معتقد بوده و آن را در تفسیر هر سوره، مورد توجه قرار می‌دهد.
- 3- شهید بهشتی بر این نظریه تأکید دارند و می‌نویسند:
«هیچ لزومی ندارد که تمام آیات یک سوره با هم ارتباط داشته باشند، بلکه تنها بین آیاتی که در یک مرحله نازل شده‌اند، می‌توان به دنبال تناسب و ارتباط بود.»
روش برداشت از قرآن، شهید بهشتی، انتشارات هادی، 1360ش، ص 12 - 15.
- 4- به عنوان نمونه: ر.ک: محمد البهی، *التفسیر الموضوعی للقرآن الکریم*، (که منظور مؤلف، همان نگرش موضوعی به سوره‌های قرآنی است) و یا *حجازی، محمد محمود، الوحدة الموضوعیه فی القرآن الکریم*، قاهره، 1390ق.
- 5- مدنی، محمد، *المجتمع الاسلامی کما تنظمه سورة النساء*، ص 5.
- 6- شحاته، عبدالله محمود، *اهداف کلّ سورة و مقاصدها*، مصر، 1990م.
- 7- رشید رضا، *تفسیر القرآن الحکیم*، و المنار، بیروت.
- 8- همان.
- 9- مراغی، احمد مصطفی، *تفسیر المراغی*، بیروت، 1418ق.
- 10- صابونی، محمد علی، *صفوة التفاسیر*، بیروت، 1406ق.
- 11- سید قطب، *فی ظلال القرآن*، بیروت، 1386ق.
- 12- دروزه، محمد عزه، *التفسیر الحدیث*، بیروت، بی تا.
- 13- حوی، سعید، *الاساس فی التفسیر*، قاهره، 1412ق.
- 14- ثنوی، اشرف علی، *بیان القرآن*، کراچی و لاهور، 1353ق، (متن به زبان اردو، یادداشت‌ها به زبان عربی)
- 15- فراحی، حمید الدین، *مجموعه تفاسیر و تفسیر 14 سوره*، گردآورنده: امین اصلاحی، لاهور، 1973م.

- 16- اصلاحی، امین احسن، تدبر قرآن، لاهور، 1980-1967م (ج 8) برای رهیافت تفسیری دو مفسر اخیر. ر.ک: سید علی آقایی، انسجام قرآن؛ رهیافت فراحی - اصلاحی در تفسیر، نشریه پژوهش‌های قرآنی، ش 50-49، ص 215-259
- 17- طباطبایی، سید محمد حسین، المیزان، تهران، 1363ش.
- 18- معرفت، التمهید فی علوم القرآن، قم، 1415ق.
- 19- شحاته، عبدالله محمود، مصر، 1990م.
- 20- ایازی، سید محمد علی، تهران، 1380ش.
- 21- بازرگان، عبدالعلی، تهران، 1372ش.
- 22- خامه گر، محمد، تهران، 1382ش.
- 23- به عنوان نمونه: ر.ک. حسن عباس، فضل، قضايا قرآنيه فی الموسوعة البريطانية، عمان، 1998م.
- 24- شحاته، عبدالله محمود، اهداف کل سوره و مقاصدها، 27.
- 25- ایازی، سید محمد علی، چهره پیوسته قرآن، 166.
- 26- همان، 176.
- 27- خامه گر، محمد، ساختار هندسی سوره‌های قرآن، 215.
- 28- بازرگان، عبدالعلی، نظم قرآن، ج 1، ص 10.
- 29- خامه گر، محمد، ساختار هندسی سوره‌های قرآن، 120.